

Е. Ауғали ,

ф.ғ.д., Орталық Минзу университетінің профессоры,
Қытай, Бейджин қ., e-mail: e.awghaliy@163.com

ОРХОН ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫЛАР *Ä/İ* ЖӘНЕ *E* («Тониқұқ», «Күлтегін» ескерткіш мәтіндері негізінде)

Аңдатпа. Бар, олар дауыстылардың сингармонизмі бойынша екі группа құрап, дауысты дыбыстардың жабық жүйесін қалыптастырады. Орхон ескерткіштерінде *e* таңбасы жоқ, жазуды оқу практикасында, кейбір мамандар қысаң дауысты дыбыс *e*-нің бар болу мүмкіндігін ортаға қойса да, теориялық пайымдаулар дүлдәмәл, тәжірибеге негізделіп көзқарас білдіруге құштар. Мақаламызда *ä* мен *i*-нің орфографиялық ерекшеліктеріне негізделіп, Орхон ескерткіштерінің тілінде дауысты дыбыс *e* бар екендігін ортаға қояды.

Дауысты *i*-нің басты сипаты тіл алды дауысты дыбыс, *p* таңбасы сөзде дауысты дыбыс үндестігіне сәйкес жіңішке дауысты дыбыс *i*-ге тән болып, таңба мен дыбыс қатысы айқындалады.

Орфографиялық ережеге сәйкес сөз басында келетін *ä* жазуда көрсетілмейді, керісінше сөз басындағы *i*-ні жазбауға болмайды. Бұл ереже ескерткіш мәтіндерінде кемелді жүйе нормасында сақталған.

Морфологиялық түрленуге түспеген сөздің бірінші буынындағы дауыссыздардан кейінгі *a(ä)* екі ескерткіш мәтнінде де кездеседі, орфографиялық ережеге сәйкес *a(ä)* жазылмайды.

Мақалада «Тоныкөк», «Күлтегін» ескерткіштерінің мәтініне текстологиялық талдаулар жасалған. Екі ескерткіштегі дауысты және дауыссыз дыбыстарды оқумен байланысты фонетикалық талдаулар жүргізілген. Ескерткіштердегі әріп пен дыбыстың сәйкестіктері қарастырылып, қазіргі тіл дыбыстарымен салыстырылып талданған.

Түйін сөздер: орхон ескерткіштері, дауысты дыбыс *e*, орфографиялық ерекшелік.

E. Awgaly,

Professor at Minzu University of China,
China, Beijing, e-mail: e.awghaliy@163.com

The vowel *a, i* and *e* in Orkhon Inscriptions (Basen on the Tonyukun and Kül Tigin Inscriptions)

Abstract. In the sense of a traditional perspective, there are 8 vowel phonemes in the Orkhon inscriptions, which can be divided into two groups with respect to the features of vowel harmony and it constructs a close system of the vowels. There is no a special character for the close vowel /e/ in Orkhon inscriptions. In the transcription process, although some scholars offer a suggestion that the existence of the close vowel /e/ is possible, it has been refused by the theoretical narrative which always follows the empirical methodology as their basis. The present paper argues that the close vowel /e/ exist in Orkhon inscriptions according to the spelling features of the vowels /ä/ and /i/.

The main characteristic of vowel *i* is the pre-lingual vowel sound, the *p* sign corresponding to the syngormanism of the vowels in words is characteristic of the soft vowel sound *i*. The relation of sign and sound is determined.

ä, which occurs at the beginning of words, respectively to the spelling rule, is not indicated in the letter, and on the other hand, it is impossible not to write the sound *i* at the beginning of words. This rule in the texts of the monuments has been preserved as a perfect systemic norm.

a (ä), occurring after the consonants of the first syllable of a morphological invariable word, is found in the texts of two monuments, *a (ä)* is not written accordingly to the spelling rule.

The article provides a textual analysis of the texts of the monuments "Tonykøk" and "Kultegin". A phonetic analysis was made in connection with the reading of vowels and consonants in two monuments. The correspondences of the sign and sound of the monuments are examined, and a comparative analysis is made of synchronous phonetics.

Key words: orkhon inscriptions, vowel sound /e/, spelling characteristics.

Е. Аугали,

д. ф. н. профессор Центрального Минзу университета,
Китай, г. Бейджиң, e-mail: e.awghaliy@163.com

Гласные *ä/i* и *e* в памятниках Орхон

(на основе памятников «Тоникук» и «Кюльтегин»)

Аннотация. Странники традиционного взгляда утверждают, что в языке памятников Орхон существуют 8 гласных фонем. Их можно разделить на две группы в соответствии с сингармонизмом гласных. Эти группы формируют закрытую систему гласных звуков. В памятниках Орхон не существует знака *e*. В практике интерпретации письменности некоторые специалисты утверждали возможность существования узкого гласного звука *e*, однако эти суждения основаны на неопределенности. На основе орфографических особенностей звуков *ä* и *i* в данной статье мы выдвигаем идею о том, что в памятниках Орхон все же существует гласный звук *e*.

Главная характеристика гласного *i* – вперед е язычный гласный звук, знак *p* соответственно сингармонизму гласных в словах характерен на мягкий гласный звук *i*. Определяется отношение знака и звука.

ä, встречающийся в начале слов, соответственно орфографическому правилу, в письме не указывается, а наоборот, нельзя не писать звук *i* в начале слов. Эти правила в текстах памятников сохранились как совершенная системная норма.

a(ä), встречающийся после согласных первого слога морфологического неизменяемого слова, встречается в текстах двух памятников, *a(ä)* не пишется соответственно орфографическому правилу.

В статье сделан текстологический анализ на тексты памятников «Тоникөк» и «Күлтегин». Сделан фонетический разбор в связи с чтением гласных и согласных звуков в двух памятниках. Рассмотрено соответствие знака и звука памятников, а также сделан сравнительный анализ синхронной фонетикой.

Ключевые слова: памятники Орхон, гласный звук *e*, орфографическая особенность.

Кіріспе

Орхонкөне түркі ескерткіштерінің тілінде қысаң, езулік, тіл алды дауысты *e* бар-жоғы туралы мәселе көне түркі тілін танушылар арасында көптен бері өз шешімін таппай келе жатқан күрмеулі тақырыптың бірі. *e* дыбысы жоқ, өмір сүрмеген деушілер *e*-ның шартты таңбасы жоқ, бар болса түркі тілдерінің дауысты дыбыс жүйесіне қайшы деп қарайды (Енисей ескерткіштерінде бар болса да) (Серебренников, 1986:8). Қазіргі түркі тілдерінен қарағанда, қыпшақ, оғыз, алтай-якут және қарлұқ пен бұлғар тілдерінде *e* дауысты дыбысы бар, тек біраз тілдерде дыбыстық сапасында айырмашылық, дауыстылар жүйесінде тұрақсыздық сипатын көрсетеді. Тарихта түркілер әр кезеңде қолданған Арамей жүйесіндегі жазудың дауысты таңбалары жетерсіз болған, тіпті кейінгі Шағатай дәуіріне дейін түркі арабша жазуда да *e*-нің арнаулы таңбасы жоқ еді, бірақ Арамей жүйесіндегі жазуда бір таңбамен екі фонеманы көрсететін ереже және бар, сол себепті Орхон жазуында *e* таңбасы болмағандықтан, тілінде *e* дыбысы да жоқ деген пікірге илануқиын. Бұлған қарама-қарсы өз қалауымен жүргендер де бар, яки барлық *ä* көрсететін таңбаны *e*-ге айналдырып

оқи беру (Айдаров, 1971: 42). Бұл әрине, көне түркі ескерткіштерін шешіп оқудан бұрынғы көне түркі ескерткіштерін зерттеуге немқұрайлы қарау. Міне Осындай себептерден Орхон ескерткіштерінің мәтіні мен таңба ережелеріне әліде зерттеу, байыпты талдау жүргізу қажеті туылады.

Талдау

Мақалада келтірілген латын әріптері түркі тілдерін таңбалайтын халқаралық қолданбалы алфавиті, кейбір әріптердің кириллмен сәйкестігі: *ä-ä, i-ы, ö-ө, ü-ү, ʏ-ɣ, ç-ч, š-ш, ɲ-ң*; Қысқартылған шартты белгілер: Т.-Тоникук, жол саны; КТ.-Күлтегин, мәтін жазылған бет бағыты, жол саныны; Ш.-шығыс, О.-оңтүстік, С.-солтүстік, Б.-батыс беттері.

1. *Ескерткіште сөз басында келетін дауысты дыбыс p/a (i/ä)ның орфографиялық ережелері*

Дәстүрлі көзқараста, көне түркі тілінде 8 дауысты дыбыс фонемасы бар, олар сөздерде дауысты дыбыстардың үндестік заңына сәйкес бір-біріне қарама-қарсы екі топқа жіктеледі, атап айтқанда тіл арты дауыстылар (жуан) *a, i, o, u* сөздерде бірыңғай да, тіл алды дауыстылар

(жіңішке) *ä, i, ö, ü* сөздерде бірыңғай қайталаңады (Radloff W., 1894: 1), (Thomsen V., 1896. Ankara, 2002:10). Орфографиялық ереже бойынша, сөздердің басындағы немесе бірінші буынындағы дауыссыздан кейінгі дауысты *a(a/ä)* таңбасы әдетте жазылмайды, ал сөздердің соңында жазылады. Дауысты *i(i/i)* таңба сөздердің басында немесе бірінші буынында көбінесе жазылады (Tekin T., 1968: 21-35).

Дауысты дыбыстарды жазғанда *a/ä* дыбыстары *i/i* сияқты көне түркітілінің дауысты дыбыстарының орын үндестігі бойынша, дыбыстау орындарының алды-артына қарай қарма-қарсы орналасады, яғни, тіл арты дауыстылары *i* мен *a* тек тіл арты дауыстыларынан құралған сөздерде ғана кездеседі де, тіл алды дауыстылары *i* мен *ä* тек тіл алды дауыстыларынан құралған сөздерде ғана кездеседі.

2. Сөз басында келетін дауысты дыбыс *ä* мен *i*-ның орфографиясы

Дауысты *ä*-ның негізгі сипаты тіл алды дауысты дыбыс, сондықтан, *a* таңбасы дауысты дыбыс үндестік заңына сәйкес тіл алды дауысты дыбыс *ä*-німензейді.

2.1 Тіл алды дауысты сөздердің басындағы *a(ä)*-ның орфографиясы

Морфологиялық түрленуге түспеген тіл алды дауыстылардан құралған сөздердегі *a(ä)* сөз басында жазылмайды. Мысалы:

uC *čü* – *äčü* (КТ.Ш.1,13,19)→ата, баба

ugd *dgü* – *ädgü* (КТ.О.6, 6, 7; КТ.Ш.23, 24) → игі, жақсы

itugd *dgüti* – *ädgüti* (КТ.О.2;Т.34) → жақсылай

zd *dz* – *ädiz* (КТ.С.5,6)→ру аты

rg *gr* – *ägrī*- (КТ.С.6,7)→иір-, үйір-

irg *grī* – *ägrī* (*täbä*) (Т.48)→нар(түйе)

GТ *K k tγ* – *äk taγ* (Т.44) →тау аты

aK *kä* – *äkä* (КТ.С. 9) →әпеке,апа

gl *lg* – *älig* (КТ.Ш.32,38) →қол

gl *lg* – *älig* (КТ.Ш.38;Т.42) →елдік

Kgm *mgk* – *ämğäk* (КТ.Ш.19) →жапа

y *η* – *äh* (КТ.Ш.32;КТ.С.4) →ең

r *r* – *är* (КТ.Ш.11, 12, 13, 31, 34, 36, 39, 40, С.2, 5, 6, 7, 8; Т. 23.25, 42) →адам, ер

r *r* – *är*-(КТ. 88 пер; Т. 64 пер) →е-(ді), бол-

nr *rn* – *ärän* (КТ.С.9) →адамдар

Wr *rnč* – *ärinč* (КТ.Ш.3, 3, 3, 5, 5, 5, 5, 5, 5, 5, 11, 24, 26; Т. 2, 3, 38) →мүмкін, сияқты

IKr *rkl* – *ärkli* (КТ.С.1;Т.8,13,13) →ерікті

tr *rt* – *ärt*- (Т.44, 44, 45) →өт-

str *rtš* – *ärtiš* (КТ. Ш. 37; Т.35, 37) →ертіс (өзен)

rutr *rtür* – *ärtür*- (КТ.D.40) →өткіз-

Klis *šilk* /Kls *šlk* – *äšilik* (КТ.Ш.7.24) →келіншектік,ханымдық

ms *šm* – *äšim* (Т.9) →адам аты

b *b* – *äb* (Т.30,КТ.С.1,8;Ш.34,37) →үй, орда

rb *br* – *äbir*- (Т.26,28)→иір (Radloff W., 1893: XVII-XX; 1896:ХCVIII-ХСIX; 1899: СIX-СХVI; Alyılmaz С., 2005: 30-56,196-233. Aydın E. Orhon, 2012: 39-67, 106-124,151-191. Қазақ тілінің сөздігі, 1999).

2.2 Тіл алды дауысты сөздердің басындағы *p(i)*нің орфографиясы

Дауысты *i*-ның басты сипаты тіл алды дауысты дыбыс, *p* таңбасы сөзде дауысты дыбыс үндестігіне сәйкес жіңішке дауысты дыбыс *i*-ге тән болып, таңба мен дыбыс қатысы айқындалады.

Морфологиялық түрленуге түспеген тіл алды дауыстылардан құралған сөздерде сөз басындағы *p(i)*-нің орфографиясы. Мысалы:

arcarlii*črā* / *ičrā* – *ičrā* (КТ.Ш.26;Т.34)→іште,

ордада

iKrCii*črki* – *ičrāki* (КТ.О.2,12) → іштегі,

ордадағы

idi *id* *idi* / *di* – *idi* (КТ.О4, Ш.3; Т.11, 11, 21, 47, 60) → мүлде

dgi *igd* – *igid* (КТ.О.10)→жалған

urgli *ilgrü* – *ilgärü* (КТ.О.2, 3, Ш.2, 8, 12, 17, 21, 28) →ілгері, алдыда

l *li* *il* / *l* – *il* (*il*-КТ.О.4,8,10,Ш.4,25;Т.55,56,56;1-КТ.Ш.4)→ел, мемлекет

gli *ilg*-*ilig* (КТ.Б.3)→елбасы, ел билеуші

Kli *ilk*-*ilk* (КТ.Б.4;Т.23)→алдымен, ілгерде

iKl *iKli* *lki* / *ilki*-*ilki* (КТ.Ш.1;Т.23)→алдымен, әуелі

srtil *iltrs* – *ilteris* (КТ.Ш.11; Т.7, 48, 54, 59, 61)

→адам аты

lzi *inl* – *inäl* (КТ.Б.4; Т.23)→адам аты

Kgziingäk (Т.15) →сыыр

nKri *irkn* – *irkin* (КТ.Ш.34, 34)→шен аты

itgd *i* *isgti* – *isgti* (КТ.О.5)→дақыл, астық

ijsi *isyi* – *isiyi* (КТ.Б.12)→шен аты

imtsi *ištmi* – *ištämi* (КТ.Ш.1)→адам аты

lgzi *izgl* – *izgil* (КТ.Б.3,4)→ру аты

imtsi *ištmi* – *ištämi* (КТ.Ш.1)→адам аты

lgzi *izgl* – *izgil* (КТ.Б.3,4)→ру аты

2.3 Сөз басында келетін дауысты дыбыс *ä/i*-нің алмасуы және *e*

Орфографиялық ережеге сәйкес сөз басында келетін *ä*, жазуда көрсетілмейді, керісінше сөз басындағы *i*-ні жазбауға болмайды. Бұл ереже ескерткіш мәтіндерінде кемелді жүйе нормасында сақталған. Дегенмен сөз басында келетін дауысты дыбыс (*ä*)мен *p(i)* кейбір ұқсас сөздерде бірінің орнына бірі ауысатын құбылыс кездеседі. Мысалы:

l (ä)l (КТ.Ш.4,22,22,23,КТ.Г.13) – li il(КТ.34 per,Т.5 per)→ел, мемлекет
 aglBl (ä)lbigä (КТ.Ш.11) – aglibli ilbigä (БК.Ш.10)→адам аты
 tl (ä)lt- (Т.32.КТ.Ш.23,23) – tli ilt-(БК.Ш.19) → ерт-
 trsl (ä)lsirat-(КТ.Ш.15) – trsli ilsirat-(КТ.Ш.18) → елсірет-
 rbtl (ä) ltäbär (КТ.С. 3, КТ.К-D) – rbtli iltäbär (БК.Ш.10)→шен аты
 gll(ä)llig (КТ.Ш.29) – glli illig (КТ.Ш.9, 15, 18) → адам аты
 rutr (ä)rtür- (КТ.С-Ш) – rutri irtür-(КТ.Ш.40) → еткіз-
 t (ä)t-(КТ.Ш.10) – ti it-(КТ.Ш.16,17,18 О.3,4,3,4,10,12,18,13,19,20,2)→ет-
 id(ä)di(Т.21) – idi irkin(КТ.О.4,Ш.3;Т.11,21.4 7,60)→мүлде
 iK (ä)ki(Т.18) – ugKiik-ägü(КТ.С.3) →еки
 Және де мысал алынғандар (Ercilasun A., 2017: 647-735.Tekin T., 2016: 217-292.User H.Ş., 2010: 517-538).
 Жоғарыда аталған сөздер біз мысалға алған екі ескерткіш мәтнінде өзара алмасып, қолданылып жатады, сондай-ақ бір мәтінде екі түрлі жазыла береді. Бұндай алмасу немесе қайталау ішінара сөздерде бір сынары басым екендігін көрсетеді, мысалы, srtli *ilteriş*, ti *it*-сияқты сөздерде *i* дауыстымен жазуға бейім. Сандық характерден қарағанда, бұл екі дауысты дыбыстың алмасуын «жаңсақтық» деп түсіндіруге келмейтін сияқты.
 3. Сөз басындағы бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі дауысты дыбыс а/р(ä/ i)
 3.1 Сөз басындағы бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі дауысты ä-нің орфографиясы
 Морфологиялық түрленуге түспеген сөздің бірінші буынындағы дауыссыздардан кейінгі а(ä) екі ескерткіш мәтнінде де кездеседі, орфографиялық ережеге сәйкес а(ä) жазылмайды. Мысалы:
 zdb bdz – bädiz (КТ.О.12,С.13.Б-Ш.)→безеу, өрнек
 qdb bdk – bädük(О.6)→үлкен
 gb bg – bäg (КТ.Ш.3,6,7,7,19,20,30;Ш.1,1,10, 11,11;Т.36,42,43; С.11)→бек, би
 nb bn – bän (Т.1, 5, 7, 11, 15, 17, 30, 32, 37, 37, 47, 50, 55, 58, 58, 59, 59; Т.10; Т.21)→мен
 ugyb bñgü – bängü (КТ.О.8, 11, 11, 12, 13) → мәңгі
 Klyb bñlg – bänlig (Т.44)→мәңгілік
 rKCrб brčkr – bärčiker (КТ.С.12) →Парсылық
 urb brü – bärü(Т.46) →арт, кейін
 СК kč – käch- (КТ.О.4.Ш.37,39;Т.25) →(суды) кеш-

zsgCK kčgsz – kächigsiz (Т.35) →кешірусіз
 glmdK kdmlg – kädimlig (КТ.О.33) →кежімді, киімді
 IK kl – käl- (КТ.С.11, 11, 7, 12, 12, 12, 13, 13; КТ.О.4, 23, 23, 28, 31, 37; Т.8, 15, 16, 17, 29, 33, 34, 40, 43, 46, 43, 32, 22, 22, 32, 14)→кел-
 yK klñ – kälñ (КТ.С.9) →келін
 uOK utn K kntü / kntü-käntü (КТ.О.23,С.4) →өз
 srKyK kñrs – känjäs (Тes.К4) sryK kñrs-känjäs (КТ.О.39) →Соғда жерінің жер аты
 NBRT uyKkñü trbn – känü tärbän (БК.Ш.17-18)/NmRT uyK kñü trmn – känü tärmän (КТ.Д21) →Соғдаларға жақын бір жердің аты
 LUB KgrK krgk bol- – kargäk bol- (КТ.Ш.4, 30, С.10)→қаза бол-
 nm mn – män (КТ.О.11,11,Ш.27) →мен
 annä – nä (КТ.Ш.9; Т.14, 32, 39, 57)→не
 Kn nk-näk (säñün) (КТ.С.12) →адам аты
 aKn nkä – näkä (Т.39,39) →неге
 yn nñ – näñ (КТ.О.8, 11, 11, Ш.26; Т.20, 21, 29, 56) →еш, ештеңе
 zms smz – sämiz(Т.5,6) →семіз
 ns sn – sän(Т.10) →сен
 nuys sñün – säñün (КТ.С.12, 12, 13, D.32; Т.9) →әскери қол басы
 gt: tg-täg (КТ.Ш.5,5,12,12,31;С.10,10; Т.8,12) →дай/-дей, сияқты
 gt: tg-täg- (Т.11,11,11,35,39,39,18,47; КТ.Ш. 32,32,33,33,34,36,36,40,40; С.23,4,5,6,8,5) →ти-, жет-
 igt: tgi-tägi (КТ.О. 3, 3, 4, 4, 4, 6, 12; D. 2, 2, 8, 8, 17, 17, 17, 21, 39; Т.45) →дейін
 argttgrä – tägrä (Т.8)→төңірек
 rugttgür – tägür- (Т.47,18)→жеткіз-
 nltln – tälin- (КТ.Ш.22)→тілін-
 rmttmr – tämir (qarñu) (КТ.О.4. Ш. 2, 8, 17, 39; Т.45, 46)→темір (қақпа)
 iryt: tñri-täñri (КТ.О.1,9; Ш.1, 11, 12, 15, 22, 25, 25, 25, 29, 10; КТ.С. 3, 4, 10; Т.2, 3, 6, 16, 38, 40)→төңір,төңірі; құтты; қымбатты
 rt: tr – t(ä)r (Т.52) →тер
 abt: tbä – tävä (Т.48)→түйе
 glbt: tblg – tävlig (КТ.Ш.6) →айлакер, алдаушы
 zt: tz – täz- (Т.38,43;КТ.Ш.34,37) →қаш-
 Kizt: tzik – täzik (Т.45) →Тәжік
 lj: yl – yäl- (Т.26,27) →жел-
 amlj: ylmä – yälmä (Т.34,52) →шабарман
 amj: ymä – yämä (КТ.О. 10; D. 3, 3, 3, 5, 19; С. 9; Т. 16, 22, 22, 22, 22, 27, 27, 44, 50, 50, 52, 55, 55, 56, 56, 60, 60, 60) →және
 nj: yn – yän (Т.11,11) →жан, маң
 tj: yt – yät- (Т.25) →жет-

(Мысал жоғардағы еңбектерден)

3.2 Сөз басындағы бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі дауысты дыбысі-нің орфографиясы

Морфологиялық түрленуге түспеген сөздердің бірінші буынындағы дауыссыздардан кейінгі *i(i)* екі ескерткіш мәтінде де кездеседі, бірақ таңбалануында өзгешеліктер бар. Бір сөзде бірінші буындағы дауыссыздан кейін келгені (*i*) ұқсамаған ескерткіш мәтіндерінде немесе бір мәтінде екі түрлі жазылу әдісі үнемі кездеседі, яғни бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі таңбасы не жазылады, не ықшамдалады. *i* жазылмайтын сөздерді оқығанда, ғалымдарда өзгеше оқылымдар пайда болады, кейбіреулер *i* деп оқыса, ал енді біреулер орфографиялық ережелерге сәйкес *ä* немесе *e* деп оқиды. Мысалы:

niCib bičin – bičin(КТ.С-Ш.)→мешін
rib bir- – bir- (КТ.Ш.1,1,8,8,8,9,10,12,12,20, 20,21,25,30;КТ.О.5,7,7;Т.6,2,15,38,52)→бер-
urgrib birgärü – birgärü (КТ.О.2,3.Ш.28)
→оңтүстікке
ajrib biryä – biryä (КТ.О.1,6,Ш.14;Т.7,14,17)
→оңтүстікке
Yib biš – biš (КТ.Ш.18,31,С.4;Т.49) →бес
Wsib bisnč – bis(i)nč (КТ.С.7) →бесінші
uriK kirü – kirü (КТ.Ш.2) →кері, батыс
rittir- – tir-((КТ.О.10.D.12)→гер-
YKrit tirkiš – tirkiš (КТ.О.8) →керуен
(Мысал жоғардағы еңбектерден)

3.3Сөз басында бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі дауысты дыбыс *ä/i*-нің ауысуы және *e*

Орфографиялық ережеге сәйкес сөз басында бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі дауысты дыбыса (*ä*) жазылмайды, алр (*i*) жазылады. Алайда, ескерткіш мәтінде бір сөздіңекі түрлі жазылу құбылысы кездеседі, яғни, сөз басында бірінші буындағы дауыссыздардан кейін дауысты дыбыс *i* кейде таңбаланаса, кейде таңбаланбайды, таңбаланбаған дауысты дыбыс ережеге сай *ä* болып оқылады.

Егер сөз басындағы дауысты дыбыс *ä* мен *i*-нің алмасуы кездейсоқ құбылыс дейтін болсақ, онда сөз басында бірінші буындағы дауыссыздардан кейінгі алмасуды және де кездейсоқтық немесе жаңсақ жазылған деп қарауға келмейді. Төмендегі сөздер екі ескерткіште немесе бір мәтінде жиі ауысып жатады:

жазылады жазылмайды мәнісі
Yib biš(КТ.Б.4) – biš Yb bš(Т.48) – bāš /beš bec
rijyir (КТ.Ш.10,19,20) – yirgjur (Т.38) – yār /yerger

itijyiti (КТ.Ш.11,Б.1,Ш-Б.) – yitiitjyāti (КТ.Ш-Б;Т.48,51) – yāti/yeti жеті

njiQ tiyn (КТ.Ш.11,19,20,25,26;Т.34) – tiynnj Q tyn (Т.6,17,23,39,40) – täyin/teyin де-п

imrigij: yigirmi (КТ.О-Ш) – yägirmi/ yegirmiirigj: ygrmi (КТ.Ш.11,15,18,28,31;КТ.С-Ш,Т.49) жиырма

BUS rij: yir sub (Т.38) – yār sub/yer subBUS rj: yr sub (КТ.Ш.10,19,20) – yār sub/yer sub жер-су

Witij: yitinč (КТ.К.5,КТ.С-Ш) – yitinč Witj: ytinč (О.12) – y(ä)tinč жетінші

gij: yig (КТ.О.4) – yiggj: yg (Т.23,37) – yäg/yerigi

rib: bir- (КТ. D. 8) br:br- (КТ. D. 12) – bār-ber-ijyi- (Т. 8) – yi- j y- (Т. 8) – yä-же-

it ti- (Т. 5) – ti- t: t- (КТ. D. 8) – tä-де- (Мысал жоғардағы еңбектерден)

Нәтиже

«Күлтегін ескерткішінде» бірінші буындағы дауыссыздардан кейін *i* келетін тіл алды дауысты сөздерден 38 сөзбар, бұл сөздердің 13-інде *i(i)* таңбасы жазылмаған; «Тониқұқ ескерткішінде» бірінші буындағы дауыссыздардан кейін *i* келетін сөздерден шамамен 40 сөз бар, олардың ішінде 25 сөзде *i(i)* таңбасы жазылмаған. *i* таңбасымен таңбаланбаған тіл алды дауыстыларынан құралған сөздерді *ä* деп оқу орфографиялық ережеге сәйкескеледі, бірақ кейбір мамандар оларды *i* деп оқиды, соңғы кездері *e* деп оқитындар да бар. Статистика тұрғысынан қарағанда, *i(i)*-мен басталған морфологиялық өзгеріске түспеген сөздер екі ескерткіш тілінде 10 жерде кездеседі, әрі шамамен 30 рет қайталанатын, мұнда орфографиялық ережеге сай келмейтін сөздер жоқ. Дегенмен, бірінші буындағы дауыссыздан кейін тіл алды дауысты *i(i)*-ні жазғанда, ереже бойынша, тіл алды дауысты *i(i)* таңбалануы тиіс болған кезде, екі ескерткіш тілінде жиыны 78 сөздің ішінде шамамен 38 сөз ережеге сәйкес таңбаланбаған. Мұның ішінде олардың кейбірі ұқсас бір сөзде *i(i)* деп таңбаланған не таңбаланбаған екі түрлі жазылу үлгісі кездеседі.

Қорытынды

Жоғарыда аталмыш екі ескерткіштің мәтінде онға жуық паралел сөздердің басындағы дауысты *a(ä)* мен *i(i)* алмасып отырған, ал сөз басында бірінші буындағы дауыссыздардан кейін дауысты *i(i)* жазылуға тиісті жерде кейде жазылмай қалған, ондай жазылмай қалғандар 78 сөздің 38-і болып 48.7% пайызға барады. Бұндай

құбылыстың пайда болуын автор кездейсоқтық емес, оның артында басқа бір дауысты дыбыс, яғни тіл алды дауысты *e* дыбысы жасырынған деп қарайды. Өйткені, онымен жақын тіл алды дауысты дыбыс *ä*-мен айырмашылдық сипаттары (дифференциальный признак) көрнекті емес не *i*-нің жергілікті (диалектік) сәйкестік сипаты және дауысты жүйесінің алдыңғы-артқы қарама-қарсы бөлгіштік сипаттары арасындағы теңгерімсіздік немесе генезистік жазу жүйесінде дауысты *e* және оны таңбалайтын таңба жоқтығынан (қазақ тілімен жазылған Шағатай жазуында дауысты дыбыс *e*-нің жазылмауы

сияқты), сол себепті жазуда сәйкесті таңба болмауынан келіп шыққан. Автор орхон ескерткіштерінде сөз басында немесе бірінші буындағы дауыссыздардан кейін, кемінде ұқсас сөздерде *a(ä)* мен *p(i)* өзара алмасуындағы не ұқсас сөзде дауысты ікейде таңбаланып, кейде таңбаланбаса да, оны түгел *e* деп оқу керек екенін жақтайды. Қысқасы Орхон ескерткіштері тілінде шынымен тіл алды дауысты дыбыс ебар деп қарайды.

KXP Мем. Қоғамдық Ғылым. Қарж. проекті (No. 17 АҰҰ020).

Әдебиеттер

- Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -- Москва, 1986. -- С. 8.
 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. -- Алма-Ата, 1971. -- С. 42.
 Radloff W. Die alttürkischen inschriften der Mongolei. -- St. Petersburg: Imper Akademii Nauk, 1894. -- 1 p.
 Thomsen V. Incriptions de l'Orkhon déchiffrées, helsingfors. 1896. Vedat Köken. Orhon yazıtları araştırmaları. -- Ankara, 2002. -- 10p.
 Tekin T. A grammar of Orkhon turkic. -- Bloomngton, 1968. -- P. 21-35.
 Radloff W. Atlas der altertümer der Mongolei -- Arbeiten der orchon-expedition. -- St. Petersburg, 1893. -- XVII- XXp., 1896. -- XCVIII-XCIXp., 1899. -- CIX-CXVIp.
 Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. -- Ankara, 2005. -- Б. 30-56, б. 196-233.
 Aydın E. Orhon yazıtları. -- Kony, 2012. -- Б. 39-67, б. 106-124, б. 151-191.
 Қазақ тілінің сөздігі. -- Алматы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 1999.
 Ercilasun A. Türk kağanlığı ve türk bengü taşları. -- Dergan, 2017. -- Б. 647-735.
 Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. -- Ankara, 2016. -- Б. 217-292.
 User H. Ş. Köktürk ve Ötüken Uyğur kağanlığı yazıtları-Söz varlığı incelemesi. Kömen yayınları. -- Konya, 2010. -- Б. 517-538.

References

- Aljylmaz C. (2005). Orhun jazıtlarınyn bugiunkiudurumu. [Present state of Orkhon inscriptions]. Ankara, 30-56b., 196-233b. (In Türkiye)
 Ajdarov Gh. (1971). Jazykorhonskih pamjatnikov drevnetiurkskojpismennosti VIIIveka. [A Study on the Old Turkic inscriptions and linguistic features]. Alma-Ata, 1971. S. 42.
 Ajdyn E. (2012). Orhon yazıtlary. [Orkhon inscriptions]. Konja, 39-67 b., 106-124 b., 151-191 b. (In Türkiye)
 Bajtursyn A. atyndaghy tilbilimi instituty. (1999). Qazaqtilining soedigi. [Kazakh language dictionary]. Almaty. (In Kazakh)
 Erzhylyasun A. (2017). Tiurk kaghanlyghy ve tiurk bengiu tashlary. [Turk Kaghanate and inscriptions]. Dergan, 647-735b. (In Türkiye)
 Radloff W. (1894). Die alttürkischen inschriften der Mongolei. [Old Turkic Inscriptions in Mongolia]. St. Petersburg, 1 p. (In Russian)
 Radloff W. (1893, 1996, 1899). Atlas drevnostej mongolii. Arbeiten der orchon-expedition. [Antiquities catalogue in Mongolia: Orkhon surveys]. St. Petersburg, 1893. XVII- XXp., 1896. XCVIII-XCIX p., 1899. CIX-CXVI p. (In Russian)
 Serebrennikov B., Gazhijeva N. (1986). Sravnitelno-istoricheskaja grammatika tiurkskih jazykov. [A Historical comarative Grammar of Turkic Languages]. Moskva, 8 s. (In Russian)
 Tekin T. (1968). A grammar of Orkhon turkic. Bloomngton, 21-35 p. (In America)
 Tekin T. (2016). Orhon tiurkchesi grameri. [A grammar of Orkhon turkic. Bloomngton]. Ankara, 217-292b. (In Türkiye)
 Thomsen V. (1896). Incriptions de L'Orkhon Déchiffrées. [Decipherment Old Turkic Inscriptions]. Helsingfors, Vedat Kuoken. (2002). Orhon Yazıtları Araştırmaları. Ankara, 10 p. (In Türkiye)
 User H. (2010). Kuoktiurk ve Uotiuken uyğur kaghanlyghy jazıtlary. Suoz varlyghy incelemesi. [Old Turkic and Uyghur Kaghanate inscriptions. Vocabulary analysis]. Kuomen jaynlary. Konja, 517-538 b. (In Türkiye)